

Kritički osvrti

Nemačka i Balkan

(Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, VINC, Beograd, 1991)

JOVAN O. DESPOTOVIĆ

Već na osnovu prvih utisaka o knjizi Milana Ristovića može se zaključiti da je to prava naučna studija, koja se razlikuje od nekih novih dela iz naše istoriografije, posebno iz tzv. popularne istoriografije i publicistike. Knjiga, odnosno doktorska disertacija Milana Ristovića (odbranjena u Beogradu aprila 1991. godine), rezultat je višegodišnjeg istraživačkog rada u nemačkim, britanskim i našim arhivama. Vrednost tog dela dobro pokazuje i ocena jednog od naših najpoznatijih istoričara, profesora Branka Petranovića, da je „Milan Ristović, kao niko pre njega u našoj istoriografiji, uspeo da ostvari sublimiranu sintezu nacističke politike i prakse, u funkciji produbljene koncepcije, sa preciznim istraživačkim zadatkom i na ogromnoj građi“. U studiji se analitički i kritički, sa dužnim poštovanjem prema autoritetima i prethodnim istraživanjima, uz suvereno poznavanje istorijske građe i preciznu naučnu metodologiju, istražuju mesto, uloga i značaj Jugoistočne Evrope (ili, kako bi neki i sada sa nostalgijom rekli – Balkana) u uspostavljanju „novog (nemačkog) poretka u Evropi“ u vreme drugog svetskog rata.

Značajna odlika pristupa Milana Ristovića, odnosno novi kvalitet koji je ponudio svojom studijom, jeste „obrtanje“ analitičkog fokusa. Naime, u većini ranijih dela iz naše istoriografije o periodu drugog svetskog rata na teritoriji naše zemlje, i na Balkanu uopšte, polazilo se od prilika u tom delu sveta, uz parcijalno pominjanje nemačkog (opšteg) spoljnopolitičkog nastupa i iz njega izvedenih konkretnih koraka Trećeg rajha u tom regionu. Autor, međutim, ne izlaže opštu istoriju rata koji je Nemačka vodila, već, polazeći od nemačkih političkih i privrednih projekcija i konkretnih uslova, daje

istoriografsku političko-privrednu studiju procesa uključivanja (na tim premisama) Balkana u novi evropski poredak koji je Nemačka gradila. I drugo – dok su naši raniji autori više naglašavali vojnu i političku dimenziju tadašnjih zbivanja na Balkanu, u Nemačkoj i u Evropi, autor u ovoj knjizi sveobuhvatnim pristupom rasvetljava „isprepletenost političkih i privrednih sadržaja u aktivnostima Trećeg rajha, sa konkretnim oblicima ispoljavanja tih sadržaja pre svega na prostoru tzv. prve Jugoslavije“. U predgovoru knjige se naglašava da je „nametanje sredstvima ratnog nasilja jedne univerzalne formule, koja je pored svog propagandnog sadržaja u sebi nosila ugrađene ideološke premise preuzete iz nasleđa nemačke nacionalističke imperijalističke desnice... kao i stvaranje sistema potpune podređenosti Trećem rajhu, *ostavilo duboke tragove na evropskom Jugoistoku*“. Autorovo proučavanje fenomena „novog poretka“, odnosno nastanka, sadržaja i funkcionisanja te po mnogo čemu specifične „varijante“ i ogranka „evropskog sistema“, kao i traganje za postojanjem (ili nepostojanjem) „planske politike“ koja je njemu bila namenjena, stvara mogućnost da se o drugom svetskom ratu i o njegovom jugoistočnom poprištu (ali i o sadašnjim procesima) stekne sadržajnija i iznijansiraniya predstava.

U knjizi se detaljnije razmatraju pitanja izgradnje „novog evropskog poretka“ i evolucija nacističkog „pogleda na svet“, položaj Jugoistočne Evrope u procesu „kontinentalne reorganizacije“, kao i ukupno određivanje „objekata novog poretka“. Istražuje se, takođe, uloga nemačke manjine kao „rasnog jezgra“ u stvaranju „novog poretka naroda“ na Jugoistoku, s jedne, i delovanje nemačkih političkih i privrednih „mozgova“ u uspostavljanju „planske strategije“ promena tog dela „starog kontinenta“, s druge strane. Posebna pažnja je posvećena pitanju „uklanjanja mogućnosti privrednog balkanizovanja Evrope“ kroz industrijalizaciju i planiranje privrednog razvoja nemačkog „dopunskog privrednog prostora“ (što je bila odrednica koja je važila i za Balkan). Detaljno su izložene ideje o novom privrednom poretku i novom utemeljenju kategorije suvereniteta, aktivnosti na tzv. beskrvnoj okupaciji, koje su sprovodile nemačke banke, kao i na ostvarenju ideje o Jugoistočnoj Evropi kao „dopunskom izvoru radne snage“ za Nemačku. U tom kontekstu su se morale pomenuti i suprot-

nosti u pristupima Nemačke i Italije, jer su obe sile polazile od načela „obuhvatanja prostora kao celine“. Konačno, morao se rasvetliti i slom nemačke privredne politike na Jugoistoku Evrope, kao i pokušaji traženja opravdanja za takav krah.

OPŠTI OKVIRI NEMAČKOG NOVOG PORETKA U EVROPI

Kada je nemačka nacistička partija postavila „nemačko pitanje“ kao središnje u međunarodnim odnosima na kontinentu, naglašava autor, otpočela je teorijska i praktična priprema temeljitog redefinisanja evropskih odnosa i stvaranje jednog „novog evropskog poretka“. (U tako jasno ideološki i politički obojenom novom poretku Balkanu je bila dodeljena posebna uloga). „Načinjen je veliki iskorak ka potpunom menjanju slike kontinenta i odnosa među narodima i državama po silom naturenom modelu“, navodi Milan Ristović, „uz uvođenje principa podele sveta na izdvojene 'velike prostore', podvrgnute vrhovnoj vlasti sile kojoj je taj prostor 'pripadao'“. Sam „novi poredak“ se javio kao „negativno određeno jedinstvo“ evropskog geografskog, političkog, privrednog i kulturnog prostora – praktično je delimično realizovan kao košmarna antiutopijska vizija „nove Evrope“ izgrađivane silom oružja. „Uslovi njegovog postojanja i funkcionisanja bili su pokoravanje i potčinjavanje, održavani širokim i razvijenim sistemom kontrole i prinude... što je podrazumevalo i razaranje sistema vrednosti i odnosa na njima zasnovanih, kao i nametanje novih i zaoštavanje starih podela“.

Autor posebno ukazuje na to da se „novi poredak“ (i planovi za njegovo realizovanje) mora posmatrati kao kompleksan „sistem“, sa više svojih „podsistema“, koji se prilagođavao konkretnim okolnostima, „utiskujući svoj usijani žig kako celim narodima, tako i pojedincima“. Kao primer navodi izlaganje Hermana Raušninga o rešenjima za sprovođenje „ostraupolitike“, čiju je suštinu činio plan o stvaranju venca pokorenih i polusuverenih država koje bi se sa Nemačkom nalazile u čvrstom državno-pravnom i vojno zaokruženom savezničkom odnosu. (Već tu se mora, na primer, uočiti sličnost sa sadašnjom postavkom nemačkog ministra Hansa Ditriha Genšera o direktnom povezivanju malih država sa EZ,

u kojoj, naravno, ujedinjena Nemačka ima glavnu ulogu). Na sličan način kao Nemci, i Italijani su početkom rata pokušavali da uspostave svoju „hijerarhijsku zajednicu nacija“, što je, kako je Milan Ristić dokumentovano pokazao, bila nerealna želja Italije da ravnopravno učestvuje u „utakmici“ na evropskom jugoistoku. I italijanski projekt je počivao na „neodložnosti nove teritorijalne sistematizacije“. (Slično bi se mogla posmatrati i sadašnja italijanska nastojanja u okviru Heksagonale, kao i dometi te regionalne grupacije).

„SMRT BALKANA“

Ističući da je u slučaju nemačke ekspanzije privreda uvek bila prethodnica politike, autor navodi da je, na primer, prema pisanju predratnog nemačkog ambasadora u Beogradu, Ulriha fon Hasela, „oživotvorenje nemačkog koncepta 'Srednje Evrope' uslov ponovnog nemačkog uspona... pošto će 'privredna nužnost' primorati i zemlje koje se tome opiru da prihvate da je 'nemački faktor' taj od koga zavisi dalji razvoj ovih pretežno agrarnih zemalja“. To se moglo videti i po tzv. strateškom planu Gustava Štrezmana o rešavanju političkih pitanja ekonomskim sredstvima, jer je ekonomska snaga bila jedino obeležje Nemačke kao velike sile, pa je privreda dobila zadatak da utire put oživljavanju nemačkog uticaja. Iz tih razloga, „kontrola Srednje i Jugoistočne Evrope postala je nerazlučivi deo osnovnog strateškog plana nacističke politike – osvajanje prostora na Istoku“. Nije slučajno što je nemačka štampa u jesen 1940. godine pisala da je „Balkan mrtav“ i da se „rodila Jugoistočna Evropa“, što je preokret koji je, navodno, trebalo da obezbedi trajan mir i srećnu budućnost tom regionu. Autor jasno pokazuje da je tako instrumentalizovan pojam Jugoistoka (kao geopolitičke, prirodne i privredne celine) sadržao klicu planiranog uređenja zemalja i naroda na principima „nove Evrope“ pod nemačkim patronatom, što su sve bili nagoveštaji kasnijih zbivanja i stvarnih političkih akcija u ubrzavanju procesa političkog i privrednog „odumiranja“ Balkana.

U planiranju „novog evropskog poretka na Jugoistoku“ posebno se uzimala u obzir važnost koju je za taj prostor imao Treći rajh na planu saobraćaja i komunikacija, naročito kroz

projekat povezivanja Rajne, Majne i Dunava sa jadranskim, egejskim, crnomorskim i ukrajinskim priobaljem. Ambiciozne ideje izgradnje gigantskih projekata upotpunjavaju opštu sliku realizacije „generalnog plana“. I pored njihove fantastičnosti i neostvarljivosti, kao i ideološko-propagandne suštine i svrhe (o sličnim planovima i sada često slušamo), njihovi okviri su imali oslonce u realnim željama da takvim „veliko-prostornim povezivanjem“ budu stvoreni uslovi za stvarnu nacističku političku i ekonomsku dominaciju. Dakle, za nemačke ekspanzioniste je bilo izuzetno važno to što su preko jugoistočnog prostora vodili putevi iz Srednje Evrope (odnosno njenog privrednog i političkog centra – Nemačke) ka istočnom Sredozemlju, Bliskom istoku i istočnoj Evropi. Posebno je došla do izražaja ideja o Dunavu kao najvažnijem geografskom i saobraćajnom „vezivnom elementu“, što je razmatrano u brojnim stručnim i publicističkim radovima. (Razmatralo se povezivanje Dunava sa Jadranskim morem, izgradnja kanala Dunav–Morava–Vardar, povezivanje Dunava sa nemačkim „predmetom želja“ Ukrajinom).

Narodi koji naseljavaju „jugoistočni prostor“ bili su, u ostvarenju tog cilja, podvrgnuti jednoj „generalnoj podeli“, pri čemu je, na primer, „srpski problem“ činio jedno od osnovnih pitanja bezbednosti čitavog regiona, jer se ocenjivalo da „srpski narod, na osnovu svojih karakteristika, nije sposoban da bude nosilac jedne nezavisne države“. Optužbe na račun srpskog naroda, kao glavnog neprijatelja „novog poretka“ na Jugoistoku, bile su opšte mesto u propagandi svih članica tog poretka, tako da se pisanje štampe u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, Bugarskoj ili Mađarskoj razlikovalo samo u detaljima – srpski narod je i tada, kao ustalom i sada, bio glavni oslonac boljševizma i panslavizma, ali tada i nosilac saradnje sa zapadnim neprijateljima Osovine. Istovremeno, list nedićevske Srbije „Novo vreme“ pisao je da će „Srbija naći svoje mesto među ostalim nacijama, ali Srbi treba da napuste svoje stare tradicije...“ Ipak, Milan Ristiović s pravom navodi da je ceo Balkan trebalo da bude „žrtveni jarac“ za sve grehove međunarodnog poretka, što neminovno dovodi do pitanja da li i sada, možda, Balkan i Jugoslavija treba da budu žrtve poslehladnoratovskog perioda. A, da bi se mogla uspostaviti paralela, hrvatski poglavnici su još pre pedeset

godina naglašavali da je „dužnost Hrvatske da nastavi sa ovim pritiskom na balkanske običaje sve dok ih ne dovede u njihove prave granice“.

OGRANIČAVANJE SUVERENITETA

Na navedenim konceptima Nemačka je izgradila svoju politiku tzv. bilateralizma u odnosima sa različitim celinama, državama i paradržavama Jugoistočne Evrope ... „jer zemlje Jugoistoka pripadaju životnom prostoru Nemačke, kao što Nemačka pripada životnom prostoru tih zemalja“. Autor navodi da su prednosti takvog prikrivenog iskorišćavanja privrednih mogućnosti bile velike, uz eventualno očuvanje nekih spoljašnjih obeležja „suvereniteta“ i „neutralnosti“. On posebno ukazuje na veliku dilemu koja se javila u izgradnji nemačkog novog poretka – da li treba očuvati i podržavati suverenitet pojedinih naroda, ili treba ići na njegovo striktno ograničavanje, pa čak i ukidanje. Dakle, kao i svaki prethodni i potonji novi poredak, i nemački „evropski poredak“ imao je za posledicu gubitak ili, u boljem slučaju, ograničavanje suvereniteta država i nacija (setimo se samo, radi poređenja, Brežnjevljeve doktrine o ograničenom suverenitetu). Franc Ronenberg je, u vezi s tim, naglašavao da se „sudbina ovih zemalja mora već jednom dovesti u jasnu vezu sa jednim velikim poretkom, ako one ne žele sopstvenu propast ... dok će novo doba doneti moderna sredstva vladanja prostorom, koja će sama pokazati put ka novom shvatanju prostornog zajedničkog života i ka osiguranju njihovih ukupnih političkih, kulturnih, privrednih i duhovnih snaga“.

Posebnu aktuelnost knjige čini činjenica da je u njoj obrađen istorijski proces koji veoma mnogo podseća na procese koji se sada odvijaju u Evropi (naravno, u nešto izmenjenom kontekstu). Neki naši istoričari i publicisti, kada je pre nešto više od godine otvoreno prvo poglavlje savremene jugoslovenske „drame“, počeli su da se bave i pitanjem tzv. asocijativne istorije. Mnogi od nas su imali osećaj da se u istoriji sve ponavlja, da se vreme kreće u nekim ciklusima, da su se iste stvari već ranije događale. I zaista, dok čitamo o knjigu možemo se uveriti da su mnoge ideje i projekti, k

nam se predstavljaju kao „savremena dostignuća“, bili temeljito razmatrani i razrađeni u prošlosti, kao i da su mnogi sadašnji politički potezi u izgradnji evropskog poretka istovetni sa onima iz slične prethodne „igre“. Na primer, teorija o ograničenom suverenitetu, zatim teorija o dužnosti mešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, o kojoj govori francuski ministar Rolan Dima, i drugo. Sve to pokazuje da istorijski procesi traju duže od jednog ljudskog veka i potkrepljuje zaključak o dihotomijama geopolitike i geoekonomije, čije su kategorije istovremeno i konstante i varijable.

IZMEĐU PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI

Autor navodi da njegova knjiga treba da posluži za sticanje predstava o jednoj protivurečnoj istorijskoj pojavi „poretku koji je, s jedne strane, zamišljen i planiran kao autarhična, čvrsto ustrojena hijerarhijska građevina država i naroda, dok, s druge strane, predstavlja 'carstvo improvizacija' i poligon borbe interesa vladajućih grupa unutar elita samog 'gospodarećeg naroda', sukoba njegovih interesa sa interesima njegovih vazala, borbe među podređenima za bolje mesto na lestvici zavisnosti i uvećanje svog uvek nedovoljno prostranog 'životnog prostora'“. Planirano je i stvoreno jedno novo političko i teritorijalno ustrojstvo kontinenta, tačnije „novi poredak država i nacija“ i novi „privredni poredak“. Da li je tek istorijska slučajnost to što su „glavne žrtve revizionističkih nastojanja suseda, njihove agresivne politike i pohlepe za teritorijama, kao i glavni objekti teritorijalnog, privrednog i političkog jugoistočnog 'eksperimenta', slično dobu sadašnjem bile Jugoslavija i Grčka?“

Pitanja vezana za mesto i ulogu evropskog jugoistoka, kao prirodne i geopolitičke celine, u planovima različitih državnih, partijskih, privrednih i drugih institucija, službi i uticajnih pojedinaca posmatrana su u okviru drugih velikih „projekata“ i ideja elita nacističkog režima. Značajna karakteristika nemačkog pristupa spoljnopoličkim pitanjima bila je postojanje organizacija i institucija koje su analitički i planski stvarale osnove za nemačko „prvenstvo“ na prostorima jugoistočne Evrope. Kao tradicionalnom centru, Beču je (što je,

uostalom, i sada slučaj) bila dodeljena važna uloga posrednika za političko i, pre svega, privredno povezivanje i učvršćivanje nemačkog položaja na tim prostorima. Radi toga je 1940. godine Ministarstvo privrede Nemačke osnovalo poznato „Društvo za Jugoistočnu Evropu“, dok se, na primer, u berlinskom hotelu „Esplanada“ mesečno sastajala grupa privrednika i političara, koja je bila poznata pod nazivom „Evropski krug“. U takvim institucijama i neformalnim grupama su i nastajale različite ideje o mogućim rešenjima balkanskih regionalnih problema, kao što su uvođenje sistema preferencijalnih carina, carinskih, finansijskih i privrednih unija, i slično. Na primer, veoma je interesantan šematski prikaz Alfreda Esterhelda o privrednom i političkom ustrojstvu našeg kontinenta (str. 149).

Možda će uz ovu knjigu postati barem delimično jasnije šta i sada znači „planirano ustrojstvo“ odnosa država na teritoriji tzv. druge (ili bivše) Jugoslavije i Balkana. Pitanje suvereniteta je ponovo otvoreno u Ujedinjenim nacijama i Evropskoj zajednici – iz krajnje pragmatičnih političkih razloga (kontrola prostora i država). Naravno, čitaoci koji očekuju neke „hit-paralele“ biće razočarani, ali će oni koji se stvarno interesuju za naše sadašnje događaje u Ristovićevoj studiji imati neku vrstu „osnove“ za bolje razumevanje i objašnjavanje kako istorije, tako i sadašnjosti. Na primer, nema sumnje da se i sada politika sprovodi ekonomskim sredstvima, za šta nisu dokaz samo sankcije protiv Srbije, već ukupni nastup u razbijanju i prestrukturiranju Jugoslavije, što, pre svega, ima ekonomske ciljeve. Možda će se, na primer, bolje shvatiti značaj Vukovara u sadašnjem „novom poretku“ (za koji Evropa veoma dobro zna da je bio pretežno naseljen Srbima) ako se uzme u obzir činjenica da je to jedina „hrvatska luka“ na Dunavu, čime bi, u ovoj fazi, i Nemačkoj bila omogućena kontrola nad evropskom „žilom kucavicom“ u njenom donjem toku.

Jednostavnim poređenjem može se utvrditi da je i sada, kao i u prošlosti, srpski problem jedan od važnijih u uspostavljanju novog svetskog poretka u ovom delu sveta. I sada se protiv Srbije pokreću iste ideologizovane optužbe i vrši pritisak kroz satanizaciju. Zašto bi za te planere bilo najbolje kada bi Jugoslavija i Srbija nestale sa političke scene? Ne ulazeći u suštinu društvenih procesa u svim jugoslovenskim republika-

ma, nije teško uvideti da prema Srbiji postoji „negativno određenje“, a prema drugima „pozitivno“. Činjenica je da su u okviru rešavanja tzv. istočnog pitanja, odnosno strateškog povlačenja Osmanlijske imperije iz Evrope, na Balkanu ostala nerešena srpsko i albansko pitanje (na južnim granicama Turske bila su nerešena nacionalna pitanja Kurda, Jermena i Azerbejdžanaca). Jedan od stubova izgradnje novih poredaka, ali i jedan od razloga za njihovo rušenje, upravo su ta nerešena nacionalna pitanja, oko čega se vodi borba za interese i preraspodelu moći u različitim delovima sveta. Autor navodi tezu da je „komadanje Jugoslavije nakon aprilskog rata bilo suprotno nemačkim interesima“, ali da su Nemci bili prinuđeni da uzmu u obzir „realnost“ sa terena i aspiracije drugih međunarodnih činilaca. Ako se, na primer, pažljivije pogledaju stavovi sadašnje američke administracije u odnosu na jugoslovensku krizu, može se odgovoriti i jednim protivpitanjem: zbog čega se Češko-Slovačka ne raspada? Bez obzira na sve tenzije Slovaka i Čeha, koje nisu manje od tenzija Srba i Hrvata, raspad Češko-Slovačke nije u interesu relevantnih međunarodnih činilaca. Takođe, autor navodi da je nemačka politika na Balkanu bila improvizacija sprovođenja na terenu jedne opšte šeme izgradnje novog svetskog poretka. Zbog svega toga, ova tipološko-istoriografska studija je dobar povod za razmišljanje o aktuelnim događajima.

*

Zbog naučnog pristupa, koncepcijske doslednosti i dokumentovanog izlaganja ova knjiga je pravi putokaz za slične studije. Osim toga, njome je značajno obogaćena naša istoriografija o drugom svetskom ratu, pa može, smatra profesor Branko Petranović, predstavljati „uporišnu tačku“ za komparativno sagledavanje sličnosti i razlika u nemačkoj politici u poslednjih nekoliko decenija. Isto tako, na osnovu nje se može sagledati čitav proces izgradnje novih svetskih poredaka – u jednom od njih se sada „lomi“ i naša sudbina. Bili bismo veoma zadovoljni kada bi se pojavile i slične analize sadašnjih zbivanja, kao i implikacije izgradnje novog svetskog poretka na našem prostoru. Bar zbog toga da nam Evropa ne bi ostala „novi nepoznati kontinent“, kako kaže Milan Ristović u predgovoru knjige.